

ÖZ

Hazırlayan	: Soner PULAN
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilim Dalı	: Tarih
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: XVIII- 126
Mezuniyet Tarihi	:/...../ 2013
Danışman	: Prof. Dr. Kubatbek TABALDIYEV

YEDİ SU, TANRI DAĞLARI VE SINCAN BÖLGESİNDEKİ GÖKTÜRK HEYKELLERİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Geçmiş dönemlerde değişik medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Orta Asya, arkeolojik eserler ve kalıntılar bakımından zengin bir bölgedir. Orta Asya coğrafyası üzerinde yer alan tarihi eserler ilk dönemlerden günümüze kadar birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. Bölgede bulunan tarihi eserler gerek arkeologlar gerekse bu alana ilgi duyan bilim adamları tarafından incelenmiş ve çeşitli çalışmalara konu edilmiştir. Bütün dünya milletlerinin olduğu gibi, Türk milletinin de eski tarihini ve kültürünü aydınlatabilmek için ilk başta onlardan kalan maddi belgelere başvurmak zorundayız. Bunların içine ise daha çok arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri girer. VI. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya’da yeni bir güç oluşmaya başlar. Bu güç Juan-juanların hâkimiyetine son vererek kendi hâkimiyetini kurar ve kısa zamanda etrafındaki töles boylarını tek bir bayrak etrafında toplamıştır. Kitabelerde geçtiği üzere ilk olarak Türk ismini devlet adına koyan bu devlet Göktürkler olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Mançurya’dan Demir kapıya kadar bütün Asya’ya hakim olmuşlardır. Bu dönemin güçlü devletleri olan Bizans, Sasani ve Çin ile ilişkiler kurmuşlardır. 582 yılında doğu ve batı olarak ikiye ayrılmışlardır. VII. yüzyılın ortalarına doğru Çin himayesine girmek zorunda kalırlar. 50 yıllık fetret döneminden sonra bağımsızlıklarını tekrar kazanırlar. Kurulan bu devlet bazı kaynaklarda Kutluk

Devleti olarak geçmekte ama genellikle II. Göktürk Devleti olarak geçmektedir. Kurulan bu devlet ilkinde göre daha da güçlenmiş ve bütün töles boylarını bir bayrak altına toplamıştır. Bu kadar geniş coğrafyaya egemen olmuş olan Türkler konar-göçer bir hayat yaşamışlar ve Orta Asya bozkırlarında kendilerine has bir kültür oluşturmuşlardır. Konar-göçer bir hayat

yaşadıklarından dolayı şehirleşme o kadar gelişmemiştir. Buna bağlı olarak bozkır topluluklarında mezar mimarisi ve bu mimariye bağlı sanat tarihi kapsamına giren çeşitli unsurlar, bozkır topluluklarındaki ölüme dair olan dini inanışlar neticesinde ortaya çıkmıştır.

Ölümden sonra diğer bir dünyanın var olduğuna inanan Türkler ölen kişiyle birlikte günlük yaşamda kullandığı eşyalarını ve varsa da atını gömüyorlardı. Gömü adetleriyle birlikte yas adetleri de buna paralel olarak gerçekleşmiştir. Ölen için kurbanlar kesilmiş ve yoğ aşıları verilmiştir. Yılın belirli zamanlarında bu törenler tekrar etmiştir. Anma törenleri, yapılan anma alanına dikilen kişiye atfedilen heykelin yanında yapılıyordu. Bu heykel ölen kişiyi simgeliyordu. Yanına ise öldürdüğü düşman sayısı kadar da taş dikiliyordu. Bu heykellerin üstüne kılıç, hançer, sağ eline tutturulmuş bir kâse ve çeşitli eşyalar işleniyordu. Kişi bazen silahsız olarak ve sadece sağ elinde kase taşıyor vaziyette de resmedilebiliyordu. Türk heykelleri üzerine araştırma yapan bilim adamları onları farklı farklı adlandırmışlardır. Hatta ayrıca araştırma konusu bile olmuştur. Taş heykeller üzerine araştırma yapan araştırmacılar heykelleri genel olarak ikiye ayırmışlardır. Silahlı olarak resmedilmiş olanlar ölen savaşçıları simgelemekte, silahsız olanlar ise atalar kültüyle ilişkilendirilmektedir. Bu heykellerin prototiplerini yine bu coğrafyanın insanları ortaya çıkarmışlardır. VI. yüzyıldan itibaren sistemleşmiş ve gelişmiştir. Her coğrafya da az da olsa farklılıklar göstermiş olsa da genel itibarıyla aynı sistemin ürünleri oldukları açıktır. Orta Asya'da İslam dininin yayılmasıyla birlikte bu gelenekte unutulmaya başlanmış fakat aynı gelenek Kıpçak Türklerinde XIII. yüzyıla kadar süre gelmiştir. Kıpçaklarda da gelişme gösteren taş heykeller Orta Asya'dakilerle aynı özellikleri taşımaktadır. Buna benzer mezar taşları günümüz Azerbaycanda ve Türkiye sınırları içinde bulunan Güney-Doğu Anadolu bölgesinde görülmektedir. Farklı olarak dininde etkisiyle at koç ve koyun heykelleri ve bunların üzerinde balballarda görüldüğü üzere silahlar ve bazende yazılar işlenmiştir. Estetik anlayışın gelişmesi heykellerde kendini açık bir şekilde göstermektedir. Yedi Su, Tanrı Dağları ve Sincan Bölgesindeki Göktürk Heykelleri üzerine Yapılan Araştırmalar ile ilgili yapılan çalışma giriş, üç bölüm, bölümü oluşturan ana başlık, alt başlık ve yan başlıklar ile sonuç üzerine tesis edilmiş bulunmaktadır. Çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için tezin birinci kısmında Göktürklerin genel tarihi, bölgenin coğrafik sınırlarının belirlenmesi, heykel(balbal) ve heykel dikme geleneğinin daha iyi anlaşılması maksadıyla terminolojik açıklama, genel karakteristiği ve gelenekler ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde 19. yy'da heykeller üzerine verilen ilk ilgiler ve devamında 20. yy'ın ilk yarımında yapılan araştırmaların toplanması amaçlanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise bölgeler üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar ve bunların içinde karakteristik özellikleri, sınıflandırmalar ve bunlara bağlı olarak katalog oluşturulmuştur. Heykellerin araştırmalarının geleceği ve onların korunma meselesine dair gerek kaynaklar kullanılmış gerek ise şahsi fikirler beyan edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Göktürkler, VI-IX. yüzyıl, Yedi Su, Tyan-Şan, Sincan, balbal, Türk Heykelciliği,

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Сонер ПУЛАН
Университет	: Кыргыз-Түрк Манас Университети
Бөлүмү	: Коом Билимдер Институту
Адистиги	: Тарых
Дипломдук иштин мүнөзү	: Магистратура
Барактарынын саны	: XVIII- 126
Бүткөн жылы	:/...../ 2013
Илимий жетекчиси	: Т.и.д. проф., Кубатбек ТАБАЛДИЕВ

Жети-Суу, Теңир-Тоо жана Чыгыш Түркстандагы түрк айкелдеринин изилдениши

Байыркы доордон бери ар түрдүү маданияттардын мекени болгон Орто Азия археологиялык эстеликтерге жана тарыхый булактарга бай. Кыргызстан территориясында табылган тарыхый эстеликтер байыркы мезгилден бери белгилүү илимпоздордун көңүлүн буруп келүүдө. Орто Азиядагы тарыхый эстеликтер тарыхчылар, археологдор, этнографтар, искусство тааныуучулар тарабынан изилденүүдө жана алардын баалуу илимий эмгектери жарыяланган. Түрк тилдүү калктардын байыркы тарыхын жана маданияты негизинен археологиялык казууларда табылган маалыматтар аркылуу изилденет. Ар бир табылга байыркы жана орто кылымдагы түрк тилдүү калктардын материалдык жана руханий маданиятын чагылдырат. Улам кийин жүргүзүлгөн изилдөөлөр жаңы илимий пикирди жаратат. Биз эмгегибизде кийинки жылдары изилденген жаңы маалыматтарды кеңири пайдаланууну көздөдүк. Ал эстеликтер окумуштуулар тарабынан орто кылымдагы түрк тилдүү калктарга таандык деп аныкталган.

VI кылымдын ортолорундо Орто Азияда жаңы бир көчмөндөр империясы калыптанат. Бул күч жуан-джуандардын бийлигин кулатып, өзүнүн бийлигин кураат жана кыска убакыт ичинде чөйрөсүндөгү алтай-теле (төөлөс) урууларын байрагы астында куралат. Түрк этнонимин биринчи жолу көчмөндөр мамлекетинин ысмы катары колдонгон күчтүү дөөлөт болгон. Манжуриядан Темир-Капыга, кийин Кавказдын түнугүнө чейинки аймакты ээлеген. Ошол убакыттын күчтүү мамлекеттери болгон Византия, Сасаниддер жана Кытай менен мамиле түзүшкөн. 582-593 жылдары ич ара согуш күчөп, 603-жылы

Биринчи Түрк каганаты экиге бөлүнөт. Батыш түрк каганты өз мезгилиндеги булактар боюнча Он ок будун (Он ок эли) деп аталган. VII кылымдын ортосунда Кытай тарабынан басым күчөйт. Бирок түрк каганаттары дайым өз эгемендүүлүгү үчүн күрөшүшкөн. Курулган бул каганат күчтүү болуп бүт алтай-теле (төөлөс) урууларын бириктирген күч болгон. Евразия аймагына тараган эгемен түрктөр негизинен көчмөн мал-чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Орто Азиянын тоолуу жана талаалуу аймактарында өздөрүнө мүнөздүү маданият үлгүлөрүн жараткан. Отурукташкан чарба анча өнүккөн эмес.

Адам көз жумгандан кийин башка бир дүйнөнүн болгондугуна ишенген түрктөр, маркум менен бирге колдонгон нерселерин жана колунда болсо жылкысын да маркум жанына көмүшкөн. Көмүү салттары менен бирге көмүүдөн кийинки эскерүү салттары болгон. Маркум үчүн мал союлуп, аш берилген. Жылдын белгилүү убакыттарында маркумду эскерүү жөрөлгөлөрү аткарылып турган. Эскерүү жөрөлгөсү атайын даярдалган маркумду эскерүү аянтында аткарылган. Ал аянтта маркум элесин берген айкел жана коргончо жайгашкан. Андан тышкары маркум болгон жоокер тирүү кезинде өлтүргөн, сүрөтү жок таш мамы – балбал да орнотулганы жазма булакта эскерилет. Ал маалыматтын Алтайда, Монголияда табылган далилдери бар. Ал эми жаркум элесин берген айкелдерде кылыч, канжар, оң колуна карматылган бир идиш чагылдырылган. Кээ бир айкелдер курал-жараксыз. Көбүнчө эки колу менен ижиш кармаган абалда чагылдырылган, кээ бир айкелде маркум адамдын жүзү гана чагылдырылган. Түрк айкелдерин изилдеген окумуштуулар айкелдерди ар башка атаганы илимий адабияттарда баамдалат. Окумуштуулар аларды негизинен эки типке бөлүшөт. Курал-жарактуу айкелдер курман болгон жоокерлерди, ал эми курал-жарагы жок идиш кармап тартылган айкелдер болсо ата-бабалар культу менен байланыштуу болгон деп эсептелинет. Айкел орнотуу традициясы VI кылымдан бери өнүгүп жүрүп отурган. Ар бир жерде бири-биринен айырмалуу айкелдер кездешип калган учурлар бар. Орто Азияда ислам дининин таралуусу менен бирге айкел орнотуу салтты унутула баштаган. Бирок ошол адат кыпчактарда XIII кылымга чейин сакталып калган. Кыпчактардын айкелдери Орто Азиядагылардан өзгөчөлөнөт. Көбүнчө курал-жараксыз, тек гана эки колу менен идиш кармаган айкелдер басымдуулук кылат. Дагы бир өзгөчөлүгү аялды элестеткен айкелдер саны көп.

“Жети-Суу, Теңир-Тоо жана Чыгыш Түркстандагы түрк айкелдеринин изилдениши” атуу магистрдик ишибиз киришүү, негизги темалар, кошумча темалар жана кошумча бөлүктөрдөн, үч бөлүмдөн жана жыйынтыктан турат. Изилдөөнүн биринчи бөлүмүндө түшүнүктүү болушу үчүн түрк мамлекетинин саясий тарыхы, географиялык чектери, айкел (балбал) жана айкел орнотуу адатынын түшүндүрмөсү, терминологиялык түшүндүрмө, жалпы мүнөздөмөсү тууралуу маалымат берилди. Изилдөөнүн экинчи бөлүмүндө XIX кылымда айкелдер жөнүндө биринчи ирет чыккан маалыматтар жана XX кылымдын биринчи жарымында айкелдердин изилдениши тууралуу маалымат берилди. Изилдөөнүн үчүнчү бөлүмү болсо, белгиленген жерлердеги айкелдер жөнүндө жасалган жалпы изилдөөлөр жана алардын мүнөздөмөсү, өзгөчөлүктөрү, классификациялоолор жана каталог түзүлгөн. Айкелдердин изилдениши келечеги жана аларды коргоо маселеси тууралуу илимий эмгектер жана өзүбүздүн пикирлер сунушталган. Изилдөө темасына байланыштуу буга чейинки басма беттеринде жарык көргөн илимий

эмгектер каралып, анализденди. Алардан изилдөөгө байланыштуу жалпы маалыматтар жыйналды. Айрыкча, бул эмгектер ишибиздин жазылышында жол көрсөткүч болуп беришти. Изилдөөбүз негизинен жергиликтүү – Теңир-Тоо маалыматтарына таянып жазылды. Кыргыз-Түрк “Манас” университеинин тарых бөлүмүнүн археологиялык экспедитциясына катышкан учурда Ысык-Көлдөгү жана Чүй жергесиндеги айкелдер менен таанышкам. Ошондуктан кээ бир учурда өз пикиримди чагылдырууга да мүмкүнчүлүк болду.

Ачкыч сөздөр: Түрктөр, VI-IX.кк., Жети-Суу, Теңир-тоо, Чыгыш

Түркстан (Синьцзянь), балбал, түрк айкели.

АБСТРАКТ

Подготовил	: Сонер ПУЛАН
Университет	: Кыргызско-Турецкий Университет «Манас»
Факультет	: Институт Социальных Наук
Специализация	: История
Степень дипломной работы	: Магистратура
Количество страниц	: XVIII- 126
Дата окончания	: 06/06/ 2013
Руководитель	: Проф. Док. Кубатбек ТАБАЛДИЕВ

Исследование памятников эпохи Тюркского каганата в Семиречья, Тянь-Шаня и Восточного Туркестана (Синцзянь)

Центральная Азия, являлась в прошлом родиной тюркоязычных народов и других цивилизаций. Это был богатый регион археологических памятников и находок. Исторические памятники, расположенные на территории Центральной Азии с давних времен до сегодняшнего дня привлекало внимание многих ученых. Исторические памятники, найденные в регионе, были исследованы и археологами и учеными, которые заинтересованы в этой области и стало предметом (темой) специальных исследований.

Как и все народы мира для освещения древней истории и культуры в первую очередь мы должны обращаться к материальным археологическим источникам, письменным историческим сведениям. В них содержатся огромное количество археологических, исторических сведений и искусствоведческие и этнографические материалы. В середине VI века в Средней Азии формируется новая кочевая империя тюрков. Это империя положив конец господству жуань-жуаней установила свою власть. За короткий отрезок времени собрала окружающие племена алтае-телесских тюрков (толесов) под одним флагом. Как отмечено в письменных документах тюрки (кёк-тюрки) впервые на исторической арене применили этноним тюрк, назвав свою империю тюркской (кёк-тюркской). Они господствовали на широкой территории – от Маньчжурии до Мавераннахра, далее до северных ареалов Кавказа. Устанавливали дипломатические отношения с такими могущественными государствами этого периода с Византией, Сасанидами и с Китаем. После междоусобиц 582-593 гг.

окончательно в 603-году разделились на два крыла, восточное и западное. Западные тюрки именовались Он-ок-будун (Народ десяти племен). Ближе к середине VII века, в период танской династии были сложные отношения с ними, они попытались взять тюрков

под влияние Китая. Но тюрки все время боролись за независимость. Основанное тюрками каганат стал сильным. Тюрки, обладающие такой обширной географической территорией, вели в основном кочевой образ жизни и создали свою собственную самобытную культуру в Средней Азии. Из-за того, что вели кочевой образ жизни, урбанизация не была столь развита. Тюрки верующие о существовании иного мира после смерти, вместе с умершими хоронили вещи, использовавшие в повседневной жизни и при возможности вместе с умершим хоронили верховой конь со снаряжением. Вместе с похоронной церемонией были параллельны и погребальные ритуалы. В честь умерших жертвовали скота для участников погребальной и поминальной церемонии. В определенное время года эти обряды проводились снова. Поминание умерших осуществлялся возле места поминального памятника (скульптуры), возведенного в память усопшего. Скульптура (каменное изваяние) устанавливалось рядом с поминальной оградкой. Статуя являлась символом умершего. Редко рядом с изваянием и оградкой возводили камень по количеству убитых врагов - балбалов. На каменном изваянии отражался сабля воина, кинжал, пояс, каптаргак, мешочек для огнива. Иногда на изображения отсутствуют предметы вооружения – изображения человека передано состоянии держащей в правой или обеими руками только чашу. Ученые, занимающиеся исследованием тюркских изваяний назвали их по-разному (каменная баба, каменное изваяние, истукан, балбал). Каменные изваяния условно разделены на два типа. Те, которые изображены вооруженными, символизирует воинов. А запечатленных без оружия связывают с культом предков. Каменные изваяния начали устанавливать с VI века. С распространением ислама в Центральной Азии эти традиции стали забываться, но те же традиции просуществовали у кипчаков до XIII века. Каменные скульптуры развивающиеся в среде кыпчаков, имеют те же особенности, что и в Центральной Азии. Но следует отметить у них преобладали женского облика изваяния. Аналогичные, надгробные плиты отмечены в границах Юго-Восточной Анатолии, в регионе сегодняшней Турции и Азербайджана. Настоящая работа об исследованиях тюркских памятников Семиречья, Тянь-Шаня и Восточного Туркестана (Синьцзянь) состоит из введения, трех разделов, который включает в себя основной заголовок, подзаголовок, суб заголовок, и из вывода. Для лучшего понимания исследования, в первой части дипломной работы кратко отражается история тюрков, определение географических границ региона, терминологические разъяснения в целях лучшего понимания традиции установки памятников и скульптур. Во второй части исследования, ставилась цель собрать сведения об исследования памятников в XIX веке и далее проведенные исследования в первой половине XX века. В третьей главе, содержатся исследования по областям и их характерные признаки, классификации и каталог. В работе были использованы археологические источники, исследования авторов. Принимая участие в археологических исследованиях отделения истории Кыргызско-Турецкого университета «Манас» я непосредственно ознакомился каменными изваяниями Прииссыккуля и Чуйской долины. Это дало нам возможность высказать свои личные мнения при характеристике каменных изваяний.

Ключевые слова: Гектюрки, VI-IX век, Семиречье, Тянь-Шань, Синьцзянь, балбал, Туркская Скульптура.

ABSTRACT

Prepared by : Soner PULAN
University : Kyrgyz-Turkish University "Manas"
Faculty : Institute of Social Sciences
Specialization : History
Degree thesis : MSc
Number of pages : XVIII- 126
End Date : 06/06/ 2013
Leader : Prof. Kubatbek TABALDIEV

INVESTIGATIONS ON STONE SCULPTURES OF KOKTURKS IN JETISU, TENIR TOO AND EAST TURKESTAN

Central Asia, is the historic homeland of the various civilizations, this is a rich region of archaeological sites and finds. Historical monuments located in Central Asia has attracted the attention of many scientists from ancient time until today. Historical monuments that found in the region were examined by archaeologists and scientists who are interested in this area and has been the subject (topic) of the various studies. Like all the nations of the world to educate the ancient history and culture of the Turkish people, first and foremost, we must turn to the material documents remaining from them. Because they contain more archaeological, historical, ethnographic and artificial materials. By the middle of the VI century, in Central Asia there begins to form a new empire. This power, putting an end to the rule of Juan Juan and established its power and in a short time gathered around Toles tribes under one banner. As mentioned in the inscriptions Göktürk for the first time in the historical arena have used the word Turk calling their state Gektyurksyoy Power. They dominated from Manchuria to Maurya throughout Asia. They established relationships with such powerful nations of the period, as Byzantium, the Sassanids, and China. In 582, they were divided into two wings, east and west. Towards the middle of VII century they were forced to join (hit) under the protection of China. After a 50-year-old Interregnum again gained its independence. Some sources, this state referred to as the State Kutluk, but generally this state referred to as II. Göktürk State. This based state became stronger than the first time and gathered all the tribes under one banner. The Turks that have such a vast geographical area, led a nomadic life and have created their own culture in Central Asia. Due to the fact that they were nomads, urbanization was not as developed. In this regard,

the religious beliefs of the death of steppe societies are the result of architectural tombs (tombs) of steppe communities and the various elements within the history of art related to architecture.

The Turks, the believers of the existence of another world after death, they were buried with the things that used in daily life, and even with a horse. Together with the funeral ceremony were parallel and mourning rituals. In honor of the dead there were cut and food was given to the burial ceremony. At certain times of the year, these rituals were carried out again. The commemoration was carried out near the site of the monument (sculpture), erected in memory of the deceased. This statue was a symbol of the deceased. A stone was erected next to the number of enemies killed. The monument made out with a sword, a dagger, a bowl attached to his right hand, and all sorts of other things. Sometimes depicted without arms and is able to keep in the right hand only bowl. The scientists who work on research in the field of Turkish sculptures named them differently. There was even a separate subject for research. Researchers who have studied the stone monuments, generally divided them into two. Those that are depicted armed, symbolizing the soldiers who died, not armed associated with the cult of the ancestors. Prototypes of these statues created by the people of this region. Systematized and developed from the VI century. Although minor differences are shown in each region, it is generally understandable that the result of the same system. With the spread of Islam in Central Asia, these traditions were forgotten, but the same tradition existed in Kipchak Turks until the XIII century. Kipchaks stone sculptures that are also developing have the same features as in Central Asia. Similarly, the tombstones are in the range of South-Eastern Anatolia region of Turkey and Azerbaijan today. According to the influence of various religions horse statue, ram and sheep, and as seen in the stone monuments (balbal), they portrayed weapons, and sometimes inscriptions. The development of aesthetic understanding clearly shows itself in sculpture. Work on the research of the Göktürk monuments Seven Rivers, Tien Shan and the Xinjiang region, consists of an introduction, three chapters, which includes the main title, subtitle, sub title, and from the output. For a better understanding of the study, the first part of the thesis discusses the general history of Göktürk, the definition of the geographical boundaries of the region, terminological clarification in order to better understand the tradition of erecting monuments and sculptures (balbal), general characteristics and traditions.

In the second part of the study, the objective was to gather information about the monuments of the early 19th century and in the continuation of studies in the first half of the 20th century. And in the third chapter contains extensive study areas and their characteristic features, classification and creation concerning directories. There were used sources and also personal opinions related to forthcoming research sites and the question of their protection.

Keywords: Göktürk, VI-IX century, the Seven Rivers, Tian-shan, Xinjiang, balbal, Turkish sculpture.